

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y. 2000, C.5, S.1 s.103-118.

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÇOCUK İŞGÜCÜ İSTİHDAMININ SORUNLARI VE ÖNLENMESİ

Yrd.Doç.Dr.A.Mesud KÜÇÜKKALAY*
Yrd.Doç.Dr.M.Ali DULUPÇU**
Ömer TURUNÇ***

ÖZET

Yeni bir bin yılın eşiğinde insanlık iki açılı bir gelişim süreci takip ediyor gibi görünmektedir. Bir yandan gelişen ve göz kamaştırıcı bir ilerleme sergileyen teknoloji, diğer yandan, gelişen bu teknolojinin baskısı ile daha da derinleşen, anti-sosyal ve insan merkezli olmaktan uzaklaşan oluşumlar. İnsan hakları retoriğinin iktisadi boyutunda gelişmelerin çoğu bu iki açıdan ikincisi içinde kalmaya mahkum olmakta ve insan, ekonominin öznesi konumundan itilerek artık nesnesi konumuna odaklanmaktadır. Bunun en belirgin örneği dünyada ve Türkiye'de görülen çocuk istihdamıdır. Bu makalede dünyada ve özellikle Türkiye'de son on yılın verilerine dayanılarak çocuk istihdamı incelenerek sayısal veriler değerlendirilecek, bu istihdam türünün nedenleri, sorunları ve sonuçları saptanacak ve pratikteki gibi değil ama idealdeki gibi olması için çok açılı öneriler ortaya konacaktır. Bu noktada büyük tarihçi A. Toynbee'nin aynı isimli amcasının sanayi devrimi sonrasında klasik ekonomi için söylediği sözü bir kez daha bugün için düşünerek vurgulamak gerekiyor: "Sanayi devrimi insanlara refah sağlamazsınız da nasıl zenginlikler üretilebileceğini kanıtlamıştır."

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla gelişen ve küreselleşme ile oluşan rekabet ortamı sonucunda serbest piyasa ekonomisine eklenmek zorunda kalan dünya ülkeleri gelişmiş ülkelerin merkezde olduğu bir ekonomik çembere dahil olmak zorunda kalmışlardır. Serbest piyasa ekonomisinde ayakta kalabilmenin enstrümanlarından biri olan rekabet, azgelişmiş ülkeler (AGÜ) ve yeni gelişen ülke (YGÜ)'lerin emek-yoğun üretimde bulunan ekonomilerine önemli bir yüklem yapmıştır. Nitekim, söz konusu ülkelerin rekabet edebilme alternatiflerinden biri olan ucuz işgücü maliyeti, zaten

* Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

** Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

*** TSK mesubu

yoksulluk içinde olan bu ülke insanların ekonomiye dahil olma gereğini doğurmuştur. Sosyal hakları tam oluşmamış ve bunun bilincinde olmayan, eğitim düzeyi düşük ve yaşam standartları dünya standartlarının altında olan bu insanların oluşturduğu hane halkları yaşayabilmek için tüm bireylerini ekonomiye dahil etmek zorunda kalmıştır. Ek olarak, hukuki düzendeki bozukluklar da buna engel olmamıştır. Özellikle bu oluşumda, çocuk olarak nitelenen küçük yaştakilerin ekonominin büyük bir kesiminde istihdam edilmesi konunun önemini bir kat daha artırmaktadır.¹ Dünya Çalışma Örgütü'nün (İLO) yaptırdığı bir araştırmada dünyada 250 milyon çalışan çocuk bulunduğu ve bunların gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın olarak istihdam edildiği saptanmıştır.² Bu pratikten daha da önemli olan bir başka nokta, bilinçlerde çocukların bir "işgücü", bir "beşeri sermaye" olarak değerlendirilmesi olmaktadır.³ Refah ile üretim artışı arasında doğrusal ilişki olduğunu sürekli deklare eden soyutlamacı iktisat teorisi gereğince üretim artışı sağlayabilmek için çocuk istihdamına yönelme, az gelişmiş ülkelerin uygulayabildikleri pratik çözümlerden belki birisi olmuştur. Ama bu alternatif hiçbir zaman uluslar arası sözleşmelerde yerini bulan düzenlemelerin ve insan hak ve özgürlüğü paradigmasının desteklediği bir şey olmamıştır. Çocuk istihdamının üretimi artıracağını, dış ticarete maliyet avantajı sağlayacağını, iç üretimde müteşebbisin -kimi zaman bilinçli istihdam ile- kâr marjlarını iyileştireceğini ve teknik anlamda bağımlılık oranını⁴ düşüreceğini düşünmek Manchester Liberalizmi'nde istihdam edilen çocuk ve kadınların sefaletinden⁵ sonra belki tarihin iktisat teorisi açısından tekrarı olacak ama insan onuru, hak ve özgürlükleri ile adalet açısından iki yüzyıl öncesine geri dönüşü ifade edecektir. Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde ilkin dünyada ve Türkiye'deki çocuk istihdamının istatistiksel verilerle sayısal boyutu ve dolayısıyla konunun önemi ortaya konulacak, daha sonra Türkiye'deki çocuk istihdamı, nedenleri, sorunları ve etkileri üzerinde durulacak ve sonuçta değerlendirme ve önerilere yer verilecektir.

¹ Birleşmiş Milletler'in Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi'nin 1. Maddesi, 18 yaşından küçük olan herkesi çocuk olarak tanımlamaktadır. İLO ise 15-24 yaş grubunu "genç işçi" olarak kabul ederken, 15 yaşın altında aile bütçesine katkıda bulunmak ya da yaşamını kazanmak amacıyla çalışanları "çocuk işçi" veya "çalışan çocuklar" olarak adlandırmaktadır.

² Özlem B. BİNİCİ, "Kaybedilecek Gelecek", **Ekonomi Başak Dergisi**, Ziraat Bankası Yayınları, S. 102, (Kasım-Aralık-1998), s. 27.

³ Çocuk işgücünün beşeri sermaye olarak değerlendirildiğini ifade eden görüş için bkz: Ö. Faruk ÇOLAK, "Küreselleşme, Beşeri Sermaye ve Çocuk İşgücü", **TİSK Dergisi**, (Temmuz-1998), s. 57. Ancak M. DULUPÇU yaptığı bir çalışmada çocukların beşeri sermaye olarak değerlendirilemeyeceğini teorik açıklamalarla ortaya koymuştur. Çocuklar ancak kendilerine eğitim verilerek gerekli uzmanlıkları kazandıktan ve belirli bir yaşa geldikten sonra beşeri sermaye olarak değerlendirilebilir. Bkz: Murat A. DULUPÇU, **İktisadi Kalkınmada İnsan Kaynakları Geliştirme Konsepti İçin Model ve Stratejiler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü, Kütahya-1998.

⁴ Bağımlılık oranı her yüz kişinin kendisiyle birlikte bakmakla yükümlü olduğu kişi oranını gösterir. Yani, 15-64 yaşlarındaki her 100 kişiye karşın, 0-14 ve 65 ve daha yukarı yaşlarındaki kişi sayısıdır. Bkz: DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1996**, DİE Yayınları, Ankara-1997, s. 61. Bu konuda yapılmış uygulamalı bir çalışma için ayrıca bkz: A. Mesud KÜÇÜKKALAY, "Planlı Dönemde Yurtdışı İşgücü İstihdamı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri", **Dış Ticaret Dergisi**, Y. 3, S. 11, (Ekim-1998), s. 93.

⁵ Bu yargı için bkz: Beşir HAMİTOĞULLARI, **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Savaş Yayınları, 4. Baskı, Ankara-1986, s. 276-280; John P. McKAY-Bennet D. HILL vd., **A History of World Societies**, Houghton Mifflin Company, Fifth Edition, New York-2000, Chapter 26.

1. SAYILARLA DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÇOCUK İSTİHDAMI

Dünya ölçeğinde yapılan işgücü istatistik çalışmalarında çocuk istihdamına yönelik sayısal veriler de elde edilmektedir. ILO'nun yapmış bulunduğu araştırmalara göre tüm dünyada 5-14 yaş arasında 250 milyon çalışan çocuk bulunduğu, 12-17 yaş grubundan 283 milyon çocuğun çalıştığı için öğrenim görecektir bir okula devam edemediği tahmin edilmiştir.⁶ 5-9 yaş arası çalışan çocuklar toplam çalışan çocuk miktarının yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. Buna göre 5-9 arası yaklaşık 50 milyon çocuk çalışmaktadır. İstatistik çalışmasına göre çalışan tüm çocukların 120 milyonu tam zamanlı, 130 milyonu ise okul sonrası kısmi zamanlı işlerde çalışmaktadır. Tarım alanında ücretsiz çalışanların oranı toplamda %15 ile %20 arasında iken toplam çalışanların yarısına yakını ise şehir merkezlerinde oturmaktadır.⁷ Söz konusu rakamlara bir de istatistiğe dahil olmayan çocuk çalışan sayısı eklendiği zaman tüm dünyanın hangi türden bir sorunla karşı karşıya olduğu daha net olarak gözler önüne serilmektedir.

Çalışan çocukların dünyadaki dağılımına bakıldığında Asya Kıtası'nda %61'inin, Afrika'da %32'sinin ve %7'sinin de Latin Amerika'da çalıştığı görülmektedir. Afrika ülkelerinde toplam işgücünün yaklaşık %20'sini çocuklar oluşturmaktadır. Örneğin Nijerya'da çalışan çocuk sayısı 12 milyon dolayındadır. Latin Amerika ülkelerinde çocuk nüfusunun %26'sı, Brezilya'da 10-14 yaş arası toplam çocuk nüfusunun %18'i, Meksika'da da yaklaşık yine aynı oranda çocuk fiili olarak çalışmaktadır. Söz konusu ülkelerde kayıt dışı ekonominin büyüklüğü düşünülürse bu rakamların daha da büyüyeceğini söylemek doğru olacaktır: Avrupa ülkelerinde durum fazla farklılık göstermemektedir. İtalya'nın yalnızca Naples Bölgesi'nde on binlerce çocuk çalışmaktadır. Yine 1985 yılında İngiltere'de çalışan çocukların %40'ı üzerinde yapılan bir ankette, çocukların büyük bir çoğunluğunun çalışma süreleri ve yaptıkları iş bakımından illegal çalıştıkları tespit edilmiştir. ABD'de ise genellikle göçmen ailelerin çocuklarından oluşan büyük bir çocuk işgücü bulunmaktadır. Nitekim 1985 yılında Tarım İşçileri Birliği yüz binlerce çocuğun tarlalarda, çiftliklerde, fabrikalarda ve fast-food dükkanlarda çalıştırıldığını ifade etmiştir.⁸

ILO'nun çocuk işçilere yönelik olarak hazırladığı bir çalışmada 10-14 yaş arasındaki çocukların 73 milyonunun ekonomik faaliyetlerde kullanıldığı saptanmıştır. Bu kullanımda Asya ülkelerinin ön sıralarda olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışmada yer alan tahminlere göre Türkiye'de 10-14 yaş arasındaki çocukların %24'ü çeşitli alanlarda işçi konumunda

⁶ Sophie BOUKHARI, "Child Labour: Lesser A Evil", *Unesco Courier*, (Mayıs-1999), s. 37, (<http://www.epscohost.com>); The Independent, "Schooling Solution to Child Labour", 18.09.1999; Gülay ASLANTEPE, "Kesimlerin Aktif ve İstekli Katılımları, ILO-IPEC Programının Türkiye'deki Başarısına Önemli Katkısı Bulunmuştur", *İşveren Dergisi*, S.7, (Nisan-1999), s. 7.

⁷ BOUKHARI, s. 37.

⁸ İşveren Dergisi, "Türkiye'de Çocuk İşgücü Mevzuatımızda Yer Alan Düzenlemeler", *TİSK Yayınları*, C. 32, S. 3, (Aralık-1993), s. 27.

bulunmaktadır. Bu oranla Türkiye, Cezayir, Mısır, Hindistan, Endonezya, Bolivya, Guetemala, Nikaragua, Malezya, Filipinler ve Pakistan gibi ülkelerden geri durumda bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda ülkeler itibariyle istihdam edilen çocukların yüzde oranları görülmektedir.

Tablo 1: Toplam Çalışan Çocukların Ülkelere Göre Yüzde Dağılımı

Ülke	Yüzde	Ülke	Yüzde
Cezayir	1,63	Macaristan	0,17
Kamerun	25,25	İtalya	0,38
Mısır	11,23	Portekiz	1,76
Kenya	41,27	Arjantin	4,53
Fas	5,61	Bolivya	14,36
Nijerya	25,75	Brezilya	16,09
Senegal	31,36	Kolombiya	6,22
Uganda	45,31	Guetemala	6,22
Zambiya	29,44	Haiti	25,30
Zimbabve	29,44	Meksika	6,73
Bangladeş	30,12	Nikaragua	4,05
Çin	11,55	Paraguay	7,87
Hindistan	14,37	Uruguay	2,08
Endonezya	9,55	Türkiye	24,00
Pakistan	17,67		

Kaynak: BOUKHARI, s. 37.

Tablodan dikkati çeken en önemli özellik azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çocuk istihdamının yaygın olduğudur. Örneğin Pakistan'da 5-14 yaştaki çocuklar toplamın 1/3'ü olan 40 milyonluk kesimi oluşturmakta, bunların 28 milyonu (%72) kırsal alanlarda yaşamakta, 3 milyon çocuk ise yine değişik alanlarda istihdam edilmektedir.⁹ Portekiz'de ise 14 yaş altında çocukların 1,76'sı istihdam edilmektedir. Bu rakam 27.700 olarak saptanmıştır.¹⁰ Türkiye'de ise 14-16 yaş arası 11,9 milyon çocuk bulunmakta ve bunun 1,08 milyonu (%8,48) iş hayatında, 2,8 milyonu (%23) ev işlerinde olmak üzere toplam 3,88 milyon çocuk çalışmaktadır.¹¹ Dünyada bu denli yoğun bir çocuk istihdamının temel nedenleri arasında ekonomik gerilik, yoksulluğun sömürülmesi, eğitim noksanlığı ve gelenekselleşmiş yargıların ağırlıklı olarak etkin olduğunu belirtebiliriz.¹²

Yukarıda söz konusu olan bu pratik durum aslında dünya devletlerinin ve uluslar arası kuruluşların benimsemediği bir fiili durumdur. Nitekim 20.11.1989 gün ve 841 sayılı Birleşmiş Milletler'in Çocuk Hakları Bildirgesi'nin 9. Maddesi, Türkiye'nin 09.12.1994 gün ve 4058 sayılı yasa ile

⁹ Majyd AZIZ, "The Maghitu Deand Multitude of Child Labour In Pakistan", *Economic Review*, C. 29, S.7, (Temmuz-1998), Pakistan, s. 6.

¹⁰ *Peace Research Abstract Journal*, "Economics Issues Child Labour", C. 36, S. 8, (Ocak-1999), s. 2.

¹¹ BİNİCİ, s. 27.

¹² M. CAN-Y. GÜNGÖR, "Çalışan Çocukla İlgili Mevzuatımız ve Uluslar arası Normlara Uygunluğu" *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi*, C.3, (Nisan-Haziran-1999), s.33'den; UNICEF, *Dünya Çocuklarının Durumu*, Ankara-1997, s. 26.

onayladığı Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi'nin 2. maddesi, AB'nin Genç İşçilerin Korunması Yönergesi, çocukların belli bir yaştan aşağı istihdam edilmemeleri gerektiğini ifade ederek onların haklarını korumaya yöneltmişlerdir.¹³ Türkiye ifade edilen bu uluslar arası metinleri kabul etmekle birlikte Türk İş Kanunu'nda çalışma yaşı asgari 15 olarak belirlenirken, çocukların sağlık ve gelişmelerine veya mesleki eğitim ve mesleğe yönelme programlarına ve yahut öğrenimden faydalanma yeteneklerine çok zarar vermeyecek nitelikteki hafif işlerde 13 yaşını doldurmuş çocukların çalışabilmelerine izin vermektedir. Türkiye'de 1995 rakamlarına göre 0-14 yaş grubundakilerin toplam nüfusun %35,3'ünü, 1998 yılında ise %20'si gibi büyük bir oranının oluşturması söz konusu konunun önemini bir kez daha vurgulamaktadır.¹⁴

Gerekli rakamlar böylece açıklandıktan sonra Türkiye'de çocuk istihdamının nedenleri, sorunları ve önlenmesi noktasının da incelenmesi gerekmektedir. Türkiye'de tarihsel anlamda plansız-planlı dönemlerde istihdam konusunda olduğu gibi çocuk istihdamı konusunda da çok ciddi çalışmalara rastlamak olanaklı değildir.¹⁵ Bu nedenle konunun tüm boyutlarını gözler önüne sermek bir kat daha olanaksızlaşmaktadır. Buna rağmen elde edilen verilerden yapılan değerlendirmeler belki gelecek dönemlere ışık tutabilecektir. DİE tarafından yapılan Çocuk İstihdamı Anketi'nde ekonomik işlerde çalışan çocuklar ve bu çocukların yaş itibarıyla dağılımları aşağıdaki tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Ekonomik İşlerde Çalışan Çocukların Yaş Gruplarına Göre Çalışma Nedenleri

Yaş Grubu	Toplam	Hane Halkının İhtiyaçlarına Katkıda Bulunmak İçin (%67)	Kendi İhtiyaçlarını Karşılama İçin (%3,7)	Öğrenmek, Meslek Sahibi Olmak İçin (%6,3)	Ailesi İstedığı İçin (%21,3)	Diğer (%0,8)
6-9	251.310	157.397	2.527	5.296	86.089	-----
10-11	324.646	221.797	6.326	6.795	85.131	4.633
12-13	809.760	548.313	35.030	72.984	145.836	7.596
14	400.993	282.320	23.609	28.847	63.924	2.293
Toplam	1.786.709	1.209.827	67.492	113.922	380.980	14.522

Kaynak: DİE, Çocuk İstihdamı Anketi 1994, DİE Yayınları, Ankara.

¹³ CAN-GÜNGÖR, s. 34.

¹⁴ Gülay ASLANTEPE, "İşveren-Aslantepo Röportajı", *İşveren Dergisi*, S.7, (Nisan-1999), s. 7.

¹⁵ Bu konuda çok geniş bilgi için bkz: A. Mesud KÜÇÜKKALAY, *Cumhuriyet Döneminde İktisadi Planlama ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İstihdam Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul-1998; Aynı yargı için ayrıca bkz: A. Mesud KÜÇÜKKALAY, "Türkiye'de Planlı Dönemde Kadın Nüfusu ve Kadın İşgücü İstihdamındaki Gelişmeler", *SDÜ. İİBF. Dergisi*, S.3, (Güz-1998), s. 36.

Tablo 2 yorumlandığında 6-14 yaş arasındaki çocukların %67'sinin ekonomik nedenlerle, %3,7'sinin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, %6,3'nün iş öğrenip meslek sahibi olmak için, %21,3'nün ailesi istediği için, %0,8'inin ise diğer nedenlerle çalıştıkları ya da çalıştırıldıkları görülmektedir. Zaten yapılan bir başka araştırma tablo 2'de ortaya çıkan sonuçları doğrulamakta ve Türkiye'deki ailelerin %47'sinin çocuğa ekonomik olarak değer verdiğini ifade etmektedir.¹⁶ Ancak burada paradoksal bir duruma da rastlanmaktadır. N. Varol'un Pendik Sanayi Sitesi'nde yaptığı bir incelemede, incelemeye katılanlardan %96'sının çocukların çalışmaması, bunun yerine eğitim alması gerektiğini ifade etmesi dikkat çekicidir.¹⁷ Bu paradokstan çıkan sonuç, insanların olması gerekeni bildikleri, ancak elinde olmayan nedenlerden buna aykırı davranışlarda bulduklarıdır. Halk belirli bir bilinç içinde olmasına rağmen ekonomik konjonktürdeki bozuklukta fiziki mobilitesi yüksek olan çocuğun, düşük ücretli, geçici ve marjinal, tarım dışında ve özellikle tarımda, buna ek olarak enformel sektörlerde¹⁸ kolayca iş bulabilmesini, çalışmasını/çalıştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Yanısıra 1985 yılında çalışan çocukların tüm çocuklara oranının %21 ve 1995 yılına ise %24 olması söz konusu problemin tırmanan bir ivme içinde olduğunu da işaretini vermektedir.¹⁹ Enformel olarak çocuk çalıştırma eğilimi olan işletlerin başında KOBİ'ler gelmektedir. Yapılan birçok araştırmada KOBİ'lerde istihdam edilen çocukların uzun çalışma süreleri ile ayakta çalıştırıldıkları, ısı, ışık, havalandırma, iş güvenliği vb. fiziksel koşulları bakımından elverişsiz ortamlarda ve düşük ücretlerle çalıştırıldıkları tespit edilmiştir.²⁰ Bu tespite, KOBİ'lerdeki çocuk istihdamının maliyetleri düşürücü etkisinin de ön sıralarda yer almaktadır.²¹

2. TÜRKİYE'DE ÇOCUK İSTİHDAMININ SORUNLARI

Türkiye'de ekonomik yapı içinde çocuk olarak tanımlanan bireylerin istihdam edilmeleri kendisi ile beraber iki uçlu bir sorunla ülkeyi karşı

¹⁶ Refik BAYDUR, "Çocuk İşçiliği Konusunda Her Kesimin Duyarlılığı Artırılmalıdır", *İşveren Dergisi*, S.7, (Nisan-1999), s. 2. T. BAŞTAYMAZ'ın yaptığı bir araştırmada ortaya çıkan, büyük şehirlerde çok çocuklu aile reislerindeki çalışma eğiliminin düştüğü, çalışan çocukların gelirlerinin ailede toplandığı gibi sonuçlar da çocuk istihdamındaki ekonomik yönü vurgulamaktadır. Bknz: Tahir BAŞTAYMAZ, **6-15 Yaş Grubu Bursa'da Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma**, F. Ebert Vakfı Yay., İstanbul-1990, s. 88.

¹⁷ Nezih VAROL, "Yetişkinlerin Çocuklara Karşı Görevlerini Belirleyen En Belli Başlı Unsur Davranışlarıdır", *İşveren Dergisi*, S.7, (Nisan-1999), s. 23.

¹⁸ Enformel sektör kavramı ilk defa Keith Hard tarafından kullanılmıştır. Hızlı kentleşme ve sonucu kentlere göç eden, niteliksiz olan ve iş olanağı bulamadığı için verimsiz veya düşük verimli, süresiz düşük gelirli işlerde, daha çok kendi hesabına çalışan işgücü kesimini modern (formel) kesimdeki işgücünden ayırmak için kullanılmıştır. Bilgi için bknz: Yasemin GÜNGÖR, "Enformel Sektör-Enformel İstihdam Biçimleri ve Ekonomide Enformelleşme Eğilimleri", *İktisat Dergisi*, S.370-371, (1997), s. 58.

¹⁹ A.Cevher KARTAL, **Küçük İşletmelerde Çalışan Çocukların Sorunlarına Genel Bir Bakış**, TİSK Yayını, Yay. No:171, (1997), s. 94.

²⁰ Nuray SENEMOĞLU, "Eğitim Sorunları", *Türk Dergisi*, (Sanayi Bölgesinde Çalışan Çocukların Sorunları), S.171, (1997), s. 31.

²¹ *İşveren Dergisi*, "Türkiye'de Çocuk İşgücü ve Mevzuatımında Yer Alan Değerlemeler", TİSK Yayınları, S.3, (Aralık-1993), s. 27.

karşıya bırakmaktadır. Birinci sorun zaten incelenen konunun geneli ile ilgilidir. Herhangi bir ülke ekonomisinde temel eğitimi almamış, belirli bir yaş sınırına erişmemiş çocuk nüfusunun istihdamı ilk sorunun kendisi olup insan hak ve özgürlükleri, sosyal devlet anlayışı ve pozitif hukukun içeriğine aykırılık göstermektedir. Ama madem ki çocuk çalıştırılmasını tamamen ortadan kaldırmak için çocukların fiziksel, zihinsel, psikolojik ve sosyal gelişimlerini en az zedeleyecek ortamlarda çalışma hakları vardır²² ve buna izin verilmektedir, bu kez de karşımıza çalışan bu çocukların çalışma koşulları ile ilgili ikincil sorun yumağı çıkmaktadır. Sosyal adalet açısından bu sorunların Türkiye’de ivedilikle giderilmesi gerekmektedir.

Birinci sorun kendi içinde değerlendirilemeyecek kadar kapsamlı ve genel ekonomik konjonktürün itici etkileri ile oluşan bir sorundur. Bunun ekonominin genel yapısını düzenlemeden tek başına ve alınan spesifik önlemlerle çözülebileceğini düşünmek yanlış olur. Zira Türkiye’de istihdam edilen 6-14 yaş grubu toplam 1 milyon 786 bin çocuğun %92’lik bir bölümü, kanunlarla sınırlanmış çalışma alanlarında ve koşullarında kendi istekleri ile değil ama ekonomik nedenlerle ve aileleri çalışmalarını istedikleri için çalışmaktadırlar. (Bknz. Tablo 2). Türkiye ekonomisinin sosyal devletin ilkelerini yerine getirememesi, gelir dağılımı politikalarında adalet kriterlerini uygulamaya geçirememesi, ekonomik organizasyonda yaşanan sorunlar, gerekli istihdam olanaklarının açılmaması, adaletli vergi politikalarının izlenmemesi gibi temel makro ekonomik sorunlar çocuk istihdamının da itici gücünü oluşturmaktadır. Bunlar çözümlenmeden çocuk istihdamının yok edilmesi ya da minimize edilmesi olanaklı değildir.

Bunlar yanında konunun ikinci boyutunu istihdam edilen çocukların çalışma koşullarındaki aksaklıklar oluşturmaktadır. İstihdam edilen çocuklar bu anlamda psiko-sosyal sorunlar, çalışma koşullarındaki kötülük, çalışma sürelerindeki dengesizlik, ücretlerdeki düşüklük, işçi sağlığı ve çalışma güvenliği ile sosyal güvenlik problemleri ile karşı karşıya bulunmaktadır.

Çok küçük yaşta tam gün çalışma, aşırı fiziksel, zihinsel, psikolojik ve toplumsal stres yaratan iş yapma, kötü koşullarda düşük ücret ile çalışma, çocuk onurunu zedeleyecek işleri yapma gibi koşullar çocukların psikolojik durumunu etkilerken, işyerinde çalışan çocukların daha fazla risk altında olduğu (yetişkinlerin %15’i, çocukların %24,9’u), asgari ücretin altında belirlenen düşük ücretlerde çalıştırıldıkları/çalıştıkları, çalışan çocukların büyük bir kısmının İş Kanunu dışında tutuldukları, sağlık koşulları kötü olan işyerlerinde, sosyal güvenceden uzak olarak çalıştırıldıkları ortaya çıkmaktadır.²³

²² Işıl BULUT, “Psiko-sosyal Gelişim Sorunları”, *İşveren Dergisi*, Yay. No:171, s. 60.

²³ Bknz: DİE, s.39; Özcan KARABULUT, *Türkiye’de Çalışan Çocuklar*, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, (Aralık-1996, İstanbul, s. 24; Olcay AYDIN-Y. GÖNGÖR, “Çocuk Çalışmasının Sonlandırılması Programı ve İş Teftiş Kurulunca Uygulanan Projeler”, *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi*, Y. 2, S. 3, (Nisan-Haziran-1999), s. 57; Gürhan FİŞEK, “Çalışan Çocuklar ve Küçük ve Orta Boy İşletmeler”, *İşveren Dergisi*, S.7, (Nisan-1997), s. 14; Canan ÇİLİNGİR, “Sağlık Sorunları”, TİSK Yayınları, Yay. No: 171, (1997), s. 75.

3. TÜRKİYE'DE ÇALIŞAN ÇOCUKLAR İÇİN YÜRÜTÜLEN PROJELER

Çocuk işçiliği dünya gündeminde en üst sıralarda yer alması gereken ve ivedi çözüm bekleyen bir sorundur. Milyonlarca çocuk fiziksel, zihinsel, eğitsel, sosyal, duygusal ve kültürel gelişmelerine zarar veren ve ulusal yasalarla uluslararası standartlara uygun olmayan koşullarda çalışmaktadır.

ILO çocuk işçiliğinin sorununu önemli bir konu olarak ele almış ve sonuçta 1992-1993 yıllarından itibaren konuyu ILO ölçeğinde gözetilmesi gereken bir konu olarak belirlemiştir. ILO, eşitsiz ekonomik ve teknolojik gelişmeye bağlı olarak dünyada her yıl daha da çok çocuğun çalışma yaşamına katılmakta olduğunu tespit etmiş ve “Çocuk İşçiliğinin Sona Erdirilmesi Ulusal Programı’nı (International Programme on the Elimination of Child Labour-IPEC) 1992 yılında uygulamaya sokmuştur. IPEC ülkelere çocuk çalıştırılmaması önlemleri için yardımcı olmayı ve bu konuda evrensel bir bilinç oluşmasını desteklemeyi, bu yolla çocuk çalıştırılmasını aşamalı olarak ortadan kaldırmayı hedefleyen bir programdır.²⁴

IPEC programı 1999 yılında Brezilya, Hindistan, Endonezya, Kenya, Tayland ve Türkiye’de başlatılmıştır. Altı ülkeyle başlayan program bugün 20’nin üstünde ülkeye yayılmıştır.

Programa katılan ülkelerdeki çalışan çocukların korunması amacıyla gerçekleştirilen ulusal düzeydeki çalışmalar, kamu, gönüllü kuruluşlar ve ilgili kilit guruplar (işçi sendikaları, iş müfettişleri, işveren örgütleri, eğitimciler, basın, aileler, çocuklar ve diğerleri) tarafından yürütülmektedir.²⁵

Program;

- ◆ Uzun erimde çocuk çalıştırılmasını önlemeyi,
- ◆ Orta ve kısa erimde de, çocuk çalıştırılmasının en tehlikeli ve sömürüye en açık biçimlerini ortadan kaldırmayı,
- ◆ Çocuk çalıştırılmasını sona erdirmeye yönelik bir geçiş önlemi olarak çalışma koşullarının iyileştirilmesini amaçlamaktadır.²⁶
- ◆ Bu amaçlara ulaşmak için programda öngörülen stratejiler ise şunlardır:²⁷
- ◆ Hükümetlerin çocuk emeği konusunda işveren örgütleri, işçi örgütleri, hükümet dışı örgütler ve işbirliği düzeyinde birlikte hareket etmeleri.

²⁴ AYDIN-GÜNGÖR, s.51

²⁵ ASLANTEPE, s. 7.

²⁶ AYDIN-GÜNGÖR, s. 51.

²⁷ AYDIN-GÜNGÖR, s. 12.

- ◆ Çocuk emeği sorununun niteliğini ve büyüklüğünü ortaya koymak için bir durum ön analizi yapmak.
- ◆ Çocuk emeği ile ilgili sorunların çözümüne yönelik ulusal politikalar oluşturulması.
- ◆ Kurumsal mekanizmalar oluşturmak ve varolan kurumların güçlendirilmesi.
- ◆ Çocuk emeği konusunda işyeri ölçeğinde ve bölgesel ve ulusal düzeylerde duyarlık yaratılması.
- ◆ Koruyucu yasaların geliştirilmesi ve uygulanması.
- ◆ Potansiyel ve mevcut çocuk işçileri risklerden korumaya, sömürü ile tehlike arz eden işlerden çekmeye yönelik eylem programları uygulanması.
- ◆ Çocuk emeği konusunun sistematik olarak, sosyal ve ekonomik politikalar, programlar ve bütçe imkanları ile bütünleştirilmesidir.

Türkiye'nin yedinci beş yıllık kalkınma planı çocuk işçiliği konusundaki mevzuat ve yasal düzenlemeleri geliştirmeyi taahhüt etmektedir. Adı geçen planda eğitim sürecinin dışında kalan çocukların eğitime yönlendirilmesi ve mesleki eğitimden yararlanmalarının sağlanmasına çalışılacağı belirtilmektedir. Çalışan çocukların, çalışma koşulları, sağlık, sosyal güvenlik ve mesleki eğitimle ilgili sorunlarının çözümüne azami önem verilmesi ve uzun dönemde uzaklaştırılması için gerekli yapının hayatından uzaklaştırılması için gerekli yapının hazırlanması öngörülmektedir.

Türk hükümetinin çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması konusundaki kararlılığı ulusal mevzuatını çocuk işçiliğiyle ilgili uluslararası sözleşmelere uyarlama yolundaki olumlu adımlarından da anlaşılmaktadır. Türkiye ILO'nun 15, 58, 77, 123 ve 59 numaralı sözleşmelerini ve BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'ni onaylamıştır. Son olarak da ILO'nun istihdama kabulde asgari yaşa ilişkin 138 numaralı sözleşmesi 23.01.1998'de TBMM'de onaylanmış ve 27.01.1998 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Bunun yanında T.C. Anayasası zor kullanarak çalıştırmayı yasaklamakta, başta Çıraklık Kanunu, Sendika Kanunu, Kamu Sağlığı Kanunu ve İş Kanunu olmak üzere pek çok kanunda da çocuk istihdamıyla ilgili çeşitli düzenlemeler yer almaktadır.

ILO Ankara Ofisi Tarafından Çocuk İşçiliğini Sona Erdirme Uluslararası Programı (IPEC) Faaliyetleri aşağıya çıkarılmıştır.²⁸

Türkiye, 1992 yılında IPEC Programı aracılığıyla çocuk işçiliği ile mücadele hareketine başlayan ilk 6 ülkeden biri olmuştur. Eylül 1996'da Türkiye Hükümeti ve ILO arasında imzalanan anlaşmayla 2001 yılı sonuna

²⁸ ASLANTEPE, s. 8.

kadar uzatılan IPEC Programı, 1992 yılından bu yana ikişer yıllık dönemler halinde sürdürülmektedir.

1992-1993 yıllarını kapsayan birinci faaliyet döneminde, IPEC stratejisi, çocuk işçiliği sorununun derinlemesine anlaşılması, politika oluşturanların duyarlılığının artırılması, öncelikli alanların belirlenerek küçük ölçekli ve esnek eylem programlarının oluşturulması ve konunun sosyo-ekonomik politika, program ve bütçeler içinde yer almasının sağlanması olmuştur.

1994-1995 dönemi programları önceki dönemde gerçekleştirilen eylem programları verileri, artan duyarlılık ve edinilen tecrübe üzerine geliştirilmiştir.

1996-1997 dönemlerinde çocuk işçiliğiyle mücadele stratejileri DİE'nin çocuk işçiliği araştırması ve çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı iş müfettişlerinin 7 bölgede yürüttüğü en yüksek riske sahip sektörler araştırmasına dayandırılmıştır. Programlar önceki yıllarda elde edilen sonuçların birleştirilmesi ve daha geniş sosyo-ekonomik ve eğitsel unsurlara ağırlık verilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır.

1998-1999 döneminde ise çocuk işçiliği sorununun çok nedenli doğasına öncelikli olarak önem verilmektedir. Hazırlanan Programlarda: çalışan çocukların fiziksel güvenliği, eğitsel, psiko-sosyal, bilişsel ve kültürel ihtiyaçlarını ve bunları etkileme durumunda bulunan guruplar (aileler, işverenler, öğretmenler, iş müfettişleri, polis, yerel otoriteler, hükümette politika oluşturanlar ve sivil toplum kuruluşları) hedeflenmektedir.

Bu amaçla diğer birleşmiş milletler organlarıyla, özellikle UNICEF ile işbirliğini geliştirmek ve ortak projeler yardımıyla daha geniş kitleye ulaşmak öngörülmektedir. 1992 yılından bu güne kadar IPEC çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetler aşağıda özetlenmektedir:²⁹

◆ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde, çocuk işçiliğiyle ilgili programların koordinasyonu, yeni program fikirleri geliştirme, çocuk işçiliği konusunda seçilmiş bir gurup müfettişin eğitimi ve mevzuatın iyileştirilmesinden sorumlu olan bir Çocuk İşçiliği Birimi kurulmuştur. Teftiş sistemi revize edilmiş, çocukların çalışma koşullarının iyileştirilmesi için müfettişlerin önerileri doğrultusunda 6 bölgede önlemler alınmıştır. Kimyasalların İstanbul'da deri sanayinde çalışan çocuklar üzerindeki etkileri konulu bir çalışma başlatarak, özellikle yapıstırıcılardan zarar gören çocuklarla ilgilenmiştir.

◆ Milli Eğitim Bakanlığı Çıracılık Eğitim Merkezleri öğretmenleri için duyarlılık artırma çalışmaları yapılmıştır.

²⁹ ASLANTEPE, s. 9.

◆ Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından çocuk işçiliği konusundaki önemli istatistikleri toplamak amacıyla ulusal hane halkı araştırması yapılmış, 6-14 yaş gurubu çocuklar incelenmiştir.

◆ Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TISK), Çıraklık Eğitim Merkezleri ile birlikte İstanbul'daki metal sanayi sitelerinde seminerler düzenleyerek küçük ölçekli işyeri sahiplerinin duyarlılığı artırılmıştır.

◆ Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu İstanbul'daki üyelerini çocuk işçiliği konusunda eğitmiştir. İşyeri Danışma ve Denetleme Gurubu (İDDG) sistemini kurmuştur.

◆ Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu İstanbul'da deri sektöründeki küçük ölçekli işletmelerde duyarlılık artırma çalışmaları yapmış ve çocuk işçiliğiyle mücadele amacıyla bölgesel ve ulusal eylem komiteleri kurmuştur.

◆ Mesleki Eğitim ve Küçük Sanayi Destekleme Vakfı usta eğitimcilerin eğitimini gerçekleştirmiş, Doğu Anadolu'daki göçmen çocuklar ve sokakta çalışan çocuklar için eğitim kursları düzenlemiştir.

◆ İnsan Kaynakları Vakfı ilköğretim müfettişlerini çocuk işçiliği konusunda eğitmiştir.

◆ Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ev hizmetlerinde çalışan kız çocuklarının geçmiş ve geleceklerine ilişkin bir araştırma yürütmektedir.

◆ Türk Esnaf Sanatkarlar ve Küçük Sanayi Araştırma Enstitüsü Türkiye Esnaf ve Sanatkar birliklerine yönelik eğitim programları düzenlenmektedir.

◆ Ankara'nın çeşitli üniversitelerinde kurulan çocuk işçiliği birimleri duyarlılığını arttırma çalışmaları yapılmaktadır.

◆ Türkiye Kalkınma Vakfı Erzurum ve Sinop'tan kırsal kesimde ve ev hizmetlerinde çalışan çocuklar için bir model geliştirerek mesleki eğitim sağlanmıştır.

◆ Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, metal, otomotiv sanayinde çalışan çocuklara sağlık hizmeti sağlamıştır. Ankara ve İstanbul'daki metal ve otomotiv sanayinde çalışan çocuklar için çıraklık okullarıyla işbirliği yaparak düzenli sağlık taramaları gerçekleştiren bir mobil klinik kurmuştur. Denizli'deki küçük işletmelerde çalışan kız çocuklarına da sağlık hizmeti sağlamaktadır.

◆ IPEC Programı çerçevesinde kurulan Ankara Büyük Şehir Belediyesi Sokakta Çalışan Çocuklar Merkezi kısa dönemli mesleki eğitim kursları düzenlemiştir.

◆ Emniyet Genel Müdürlüğü Küçükleri Koruma Birimi çocuklara daha iyi hizmet sunmak amacıyla kapasitesini geliştirmiştir.

◆ Türkiye Kalkınma Vakfı ve esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu Sinop, Mersin ve Diyarbakır'da çalışan çocukların ailelerine “Kendi işini kur” eğitimi vererek ailelerin gelir düzeyini yükselterek çocukların eğitime yönlendirilmesine katkıda bulunuyorlar.

◆ Diyarbakır Valiliği ve GAP İdaresi Diyarbakır'da sokakta çalışan çocuklara eğitsel, sağlık, beslenme ve psiko-sosyal destek vermek amacıyla sokakta çalışan çocuklar merkezi kurdu.

Yukarıda özetlenen faaliyetlere hükümet, işçi, işveren ve sivil toplum örgütlerinin aktif ve istekli katılımının, ILO/IPEC Programı'nın Türkiye'deki başarısına katkıda bulunan en önemli unsur olduğu düşünülmektedir. Çocuk işçiliği ile mücadelede işbirliği yapan kurum ve kuruluş sayısının artmasının bu çok önemli problemin çözümüne hız kazandıracağı açıktır.

SONUÇ

Kayıt dışı sektörün kontrolünde yaşanan güçlükler istismarı arttırmakta zaten başlı başına sorun olan çocuk işgücü kullanımı sorunlarının boyutlarını artırmaktadır. ILO, UNESCO gibi kuruluşlar bu soruna parmak basarak dünya çocuk işgücü kullanımına karşı mücadele bilincini uyandırmaya çalışmaktadırlar. Türkiye'de de ILO-IPEC programı çerçevesinde çalışmalar başlatılmış ve her kesimden etkileşimler oluşturulmaya ve toplumsal bilinç oluşturulmaya çalışılmaktadır. TISK TURK-İŞ ve TKV gibi kuruluşlar çeşitli çalışmalar yapmaktadır.

Bu bağlamda değişik kesimlerin neler yapabileceği aşağıda değerlendirilmiştir.

Devlet

◆ Denetim görevini eksiksiz yerine getirerek, çocuk işçi çalıştıran tüm işyerlerinde çevresel faktörler, çalışma süreleri, vb. hususların belli aralıklarla denetimini yaparak gerekli önlemlerin hızla alınmasını sağlamalıdır.

◆ Çocuk işçilere yönelik uluslararası mevzuatın hızla hayata geçirilmesini sağlamalıdır.

◆ Bir tür “çocuk işçi el kitabı” hazırlatarak, bunun çocuk işçilere dağıtılmasının ve böylece çocuğun yasal hakları ve güvenlik konularında sağlıklı bilgi edinmesini sağlamalıdır.

◆ Meslek liselerinin ve çıraklık eğitiminin müfredat programlarında iş güvenliği ve ilgili mevzuata yönelik bilgilerin ağırlıklı olarak verilmesini sağlamalıdır.

◆ Çocuk işçilere yönelik araştırmaları desteklemeli ve bunların yaygın bir şekilde duyurulmasını sağlamalıdır.

İşverenler

◆ Öncelikle çocuk işçilere yönelik mevzuatı bilmeli ve bunlara eksiksiz uymalıdır.

◆ Çocuk işçilere yaptıkları işlerdeki risk faktörleri ve korunma yolları hakkında yaygın eğitim verilmelidir.

◆ İş güvenliği kurallarının işyerinde uygulanmasını sağlarken, tüm çalışanlarının bu kuralları öğrenmesi için bu bilgileri afiş veya sirkülerler ile yaymalıdır.

◆ Çocuk işçilerin yapması beklenen işleri belirleyerek, bunların muhtemel tehlikelerine karşı önlemler geliştirilmelidir.

◆ Çocukların çalıştıkları sürece bilgili ve deneyimli ustaların gözetim ve denetiminde olmasını sağlamalıdır.

◆ Çocukların kullandıkları tüm araç ve gerecin onların yaş ve fiziksel yapısına uygun olması sağlanmalıdır.

Kitle Örgütleri ve Meslek Kuruluşları

◆ İşkollarındaki sağlık ve güvenlik koşullarının araştırılıp, çözüm önerilerinin geliştirilmesi için üniversite ve araştırma kurumları ile işbirliği yapmalıdır.

◆ Çatıları altındaki tüm işveren ve çalışanları iş güvenliği konusunda bilgilendirip eğitmeye çalışmalıdır.

◆ Sanayi bölgelerinde çocuk işçilerin eğitime ve sağlıklı gelişimine katkıda bulunacak girişimleri (sağlık ve eğitim merkezleri kurulması gibi) organize etmelidir.

◆ Çocuk işçilerin yasal haklarını öğrenmeleri yolunda eğitimlerine katkıda bulunmalıdır.

◆ Yapacakları yayımlar ile tükelerinin çocuk işçilerle ilgili mevzuatı izlemelerine yardımcı olmalıdır.

Aileler

◆ Çocuklarını çalışmaya gönderirken, sadece onların kazancı ile değil çalışma koşulları ile de ilgilenmeli, çocuğun ne tür işte çalışacağını öğrenerek çocuğunu yönlendirmelidir.

◆ Çocuğun incinme, yaralanmaya veya hastalanma durumunda mutlaka bir sağlık merkezine başvurmasını sağlamaya çalışmalıdır.

◆ Çocuğun kim tarafından denetlenip eğitileceği bilinmelidir.

Çocuklar

◆ Kendilerine sağlanan güvencelerin neler olduğunu bilmeli ve işyerinde ilgili mevzuata uyulmaması durumunda hangi yollardan şikayete bulunacağını bilmelidir.

◆ İş güvenliği konusunda verilecek eğitimlere katılmaya gayret etmelidir.

◆ Öncelikle yasal haklarını doğru olarak öğrenmeli ve çalıştırılmayacağı koşulları bilmelidir.

◆ Kendisine verilen koruyucuları mutlaka kullanmalı ve iş güvenliği kurallarına uymalıdır.

KAYNAKÇA

1. ASLANTEPE Gülay, “İşveren-Aslantepe Röportajı”, **İşveren Dergisi**, S.7, (Nisan-1999).
2. ASLANTEPE Gülay, “Kesimlerin Aktif ve İstekli Katılımları, ILO-IPEC Programının Türkiye’deki Başarısına Önemli Katkısı Bulunmuştur”, **İşveren Dergisi**, S.7, (Nisan-1999).
3. AYDIN Olcay-GÖNGÖR Y., “Çocuk Çalışmasının Sonlandırılması Programı ve İş Teftiş Kurulunca Uygulanan Projeler”, **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi**, Y. 2, S. 3, (Nisan-Haziran-1999).
4. AZİZ Majyd, “The Maghitu Deand Multitude of Child Labour In Pakistan”, **Economic Review**, C. 29, S.7, (Temmuz-1998), Pakistan.
5. BAŞTAYMAZ Tahir, **6-15 Yaş Grubu Bursa’da Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma**, F. Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul-1990.
6. BAYDUR Refik, “Çocuk İşçiliği Konusunda Her Kesimin Duyarlılığı Artırılmalıdır”, **İşveren Dergisi**, S.7, (Nisan-1999).
7. BİNİCİ Özlem B., “Kaybedilecek Gelecek”, **Ekonomi Başak Dergisi**, Ziraat Bankası Yayınları, S. 102, (Kasım-Aralık-1998).
8. BOUKHARI Sophie, “Child Labour: Lesser A Evil”, **Unesco Courier**, (Mayıs-1999).
9. BULUT Işıl, “Psiko-sosyal Gelişim Sorunları”, **İşveren Dergisi**, Yay. No:171.
10. CAN M. - GÜNGÖR Y., “Çalışan Çocukla İlgili Mevzuatımız ve Uluslar arası Normlara Uygunluğu” **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Dergisi**, C.3, (Nisan-Haziran-1999).

11. ÇİLİNGİR Canan, “Sağlık Sorunları”, TİSK Yayınları, Yay. No: 171, (1997).
12. ÇOLAK Ö. Faruk, “Küreselleşme, Beşeri Sermaye ve Çocuk İşgücü”, **TİSK Dergisi**, (Temmuz-1998).
13. DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1996**, DİE Yayınları, Ankara-1997.
14. DULUPÇU Murat A., **İktisadi Kalkınmada İnsan Kaynakları Geliştirme Konsepti İçin Model ve Stratejiler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bil. Enstitüsü, Kütahya-1998.
15. FİŞEK Gürhan, “Çalışan Çocuklar ve Küçük ve Orta Boy İşletmeler”, **İşveren Dergisi**, S.7, (Nisan-1997).
16. GÜNGÖR Yasemin, “Enformel Sektör-Enformel İstihdam Biçimleri ve Ekonomide Enformelleşme Eğilimleri”, **İktisat Dergisi**, S.370-371, (1997).
17. HAMİTOĞULLARI Beşir, **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Savaş Yayınları, 4. Baskı, Ankara-1986.
18. **İşveren Dergisi**, “Türkiye’de Çocuk İşgücü Mevzuatımızda Yer Alan Düzenlemeler”, **TİSK Yayınları**, C. 32, S. 3, (Aralık-1993).
19. **İşveren Dergisi**, “Türkiye’de Çocuk İşgücü ve Mevzuatımında Yer alan Değerlemeler”, TİSK Yayınları, S.3, (Aralık-1993).
20. KARABULUT Özcan, **Türkiye’de Çalışan Çocuklar**, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, (Aralık-1996, İstanbul).
21. KARTAL A.Cevher, **Küçük İşletmelerde Çalışan Çocukların Sorunlarına Genel Bir Bakış**, TİSK Yayını, Yay. No:171, (1997).
22. KÜÇÜKKALAY A. Mesud, “Planlı Dönemde Yurtdışı İşgücü İstihdamı ve Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Dış Ticaret Dergisi**, Y. 3, S. 11, (Ekim-1998).
23. KÜÇÜKKALAY A. Mesud, **Cumhuriyet Döneminde İktisadi Planlama ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İstihdam Açısından Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens., İstanbul-1998.
24. KÜÇÜKKALAY Mesud, “Türkiye’de Planlı Dönemde Kadın Nüfusu ve Kadın İşgücü İstihdamındaki Gelişmeler”, **SDÜ. İİBF. Dergisi**, S.3, (Güz-1998).
25. McKAY John P. - HILL Bennet D. vd., **A History of World Societies**, Houghton Mifflin Company, Fifth Edition, New York-2000.

26. **Peace Research Abstract Journal**, “Economics Issues Child Labour”, C. 36, S. 8, (Ocak-1999).
27. SENEMOĞLU Nuray, “Eğitim Sorunları”, **Türk Dergisi**, (Sanayi Bölgesinde Çalışan Çocukların Sorunları), S.171, (1997).
28. UNICEF, **Dünya Çocuklarının Durumu**, Ankara-1997..
29. VAROL Nezh, “Yetişkinlerin Çocuklara Karşı Görevlerini Belirleyen En Belli Başlı Unsur Davranışlarıdır”, **İşveren Dergisi**, S.7, (Nisan-1999).